

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИННИХ СТРУКТУР ОБРАЗУ СВІТУ УКРАЇНЦІВ (за методикою К.Г.Юнга "Образ світу")

Описується дослідження деяких глибинних структур образу світу українців, яке проводилося за допомогою проективної малюнкової методики К.Г.Юнга "Образ світу" (модифікація О.С.Романової, О.Ф. Потьомкіної). Результати дослідження дозволили виділити зумовлені унікальністю української культури теми малюнків ("Гуманістична картина світу", "Екзистенціальна картина світу", "Есхатологічна картина світу"), а також закріплені на рівні несвідомого архетипічні символи "сонця" і "веселки".

Ключові слова: образ світу, метафорична картина світу, гуманістична картина світу, екзистенціальна картина світу, есхатологічна картина світу.

Поняття образу світу, концепція якого пропонує О.М.Леонтєвим, вважається достатньо розробленою психологічною категорією. Вивченню різних її аспектів присвячено значну кількість теоретичних і експериментальних досліджень як в Україні, так і за її межами. Однак багато питань, пов'язаних з проблемою образу світу, залишаються відкритими. Зокрема, це стосується такої суто практичної проблеми, як пошук інструментарію дослідження образу світу в контексті впливу на його формування культури.

Аналіз наукових джерел показав, що образ світу привертає увагу багатьох дослідників. Він розглядається з різних позицій у працях С.Д. Смірнова, Д.О. Леонтєва, У. Найссера, Ж. Піаже, Дж. Келлі, О.Ю. Артем'євої, Ф.Ю. Василюка, В.П.Зінченка, В.Ф. Петренка, С.М. Симоненко, Т.М. Титаренко та інших учених. Значний внесок у розробку підходів до опису образу світу як категоріальної структури свідомості зробили представники психосемантичного напрямку (В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов, О.Ю. Артем'єва та інші).

Узагальнений аналіз поглядів автора концепції та його послідовників на проблеми змісту і структури образу світу, дозволив нам дійти висновку, що образ світу може розумітися як представленість у психіці людини цілісного, багатовимірного світу - фізичного, предметного, соціального, природного і надприродного - у всіх його взаємозв'язках, включаючи і саму людину як "річ серед речей" (її внутрішній, духовний світ), який відкривається людині через систему значень і смислів. Поняттям "багатовимірність" у даному визначенні ми позначаємо, з одного боку, складну категоріальну організацію значень у поверхневих шарах образу світу, які можуть змінюватися під впливом обставин життя. З іншого боку, цим поняттям ми визначаємо складну ієрархію смислів і значень у глибинних, ядерних, структурах образу світу, яких набувають уявлення, переконання, вірування, архетипи, міфи тощо та які слабо піддаються усвідомленню і змінанню і містять культурно-історичний досвід, який має загальнолюдський зміст, і зміст, закладений своєрідністю розвитку того чи іншого народу. Саме дослідження глибинних, ядерних, структур образу світу викликає найбільші труднощі аналізу їх змісту.

Більшість науковців, зокрема, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов та інші у своїх роботах спираються на основну тезу концепції О.М. Леонтєва про те, що образ світу є "означений", тобто відкривається людині через значення і особистісні смисли, які, у свою чергу, виявляються у вербальних і невербальних знаках. Саме в знаках, значеннях і смислах, що стоять за ними, втілюється культурно-історичний досвід усього людства і досвід, в якому виявляється етнічна своєрідність тієї чи іншої культури.

Спираючись на цю тезу, ми припустили, що графічна методика "Образ світу" дозволить виявити деякі глибинні, ядерні, структури образу світу, семантика яких зумовлена унікальністю української культури.

В основі багатьох малюнкових методик лежать ідеї, висунуті в працях К.Г.Юнга. Великий психолог у роботі з пацієнтами особливе значення надавав аналізу продуктів їхньої творчості: малюнкам, літературним творам, скульптурним зображенням. Згідно з концепцією К.Г. Юнга, зміст творчих проявів людини починається з несвідомого, яке і є джерелом творчості.

Несвідоме, індивідуальне і колективне, у витворах мистецтва втілюється в образах і символах. Колективне несвідоме розуміється як історично закріплений у психіці людини досвід архаїчної культури, що носить "міфологічний" характер. Пояснюючи суть цього "змісту" психіки, К.Г. Юнг указує, що колективне несвідоме належить усьому людству, яке зумовлює його "колективну природу", і говорить про його "спадковість" [7, с.47]. Образи, спричинені колективним несвідомим, архетипічні, оскільки узгоджуються з деяким відомим міфологічним змістом. Вони несуть інформацію, яка допомагає в пошуках відповіді на багато специфічних питань, зокрема, на питання про деякі особливості образу світу, властивого представникам різних етносів, у нашому випадку українському.

Вибір методики для проведення дослідження – проективна малюнкова методика "Образ світу" (модифікація О.С.Романової, О.Ф.Потьомкіної) [6, с 139-142] - зумовили описані вище положення концепції К.Г. Юнга. Ця методика, за класифікацією Л.Ф. Бурлачука і С.М. Морозова, належить до експресивних, тобто є продуктом вільної творчості респондентів на задану тему [2, с.251]. Позитивною якістю її є і те, що робота за цією методикою може проводитися в групі.

У дослідженні взяв участь 201 респондент віком від 18 до 60 років.

Випробувані запропонували намалювати картину світу, тобто його образ так, як вони його уявляють.

Інтерпретація малюнків на вільну тему і тему образу світу викликає особливі труднощі, оскільки критерії їх аналізу недостатньо розроблені. У клінічній практиці за традицією, яка була закладена працями К.Г.Юнга, такі малюнки розглядаються як один із методів, що сприяє відновленню психічної рівноваги пацієнтів. Досить рідко вони використовуються для дослідження особливостей індивіда і для дослідження індивідуального та колективного світосприймання. У літературі з питань психодіагностики представлено два варіанти аналізу малюнків із зображенням

образу світу: аналіз, запропонований англійським психологом і теоретиком естетичного виховання Г.Рідом, який пояснював зміст малюнків за належністю їхніх авторів до екстра- та інтровертів, за типологією К.Г.Юнга, і аналіз, розроблений російськими психологами О.С.Романовою, О.Ф.Потьомкіною, направлений на дослідження особливостей образу світу.

В інтерпретації, запропонованій О.С.Романовою, О.Ф.Потьомкіною, виділяється 5 видів малюнків із зображенням образу світу.

1. "Планетарна" картина світу – зображення земної кулі та інших планет Сонячної системи – "когнітивна" картина світу, яка базується на знаннях, набутих у школі.

2. "Пейзажна" картина світу. На малюнку зображений сільський або міський пейзаж з людьми або тваринами, деревами, квітами, машинами тощо. Як зазначають дослідники, підставою для зарахування малюнків до даної групи є самозвіти респондентів.

3. "Безпосереднє оточення" - середовище навколо себе, свого будинку, або ситуація - те, що спадає на думку, несподівані образи, що йдуть від відчуттів людини: лампа, свічка, яка горить.

4. Опосередкована або "метафорична" картина світу, в якій передано складний смисловий зміст, представлений у вигляді якого-небудь складного образу.

5. "Абстрактна" або схематична, така, що відрізняється лаконізмом побудови у вигляді якогось абстрактного образу, знаку, символу.

Ми взяли за основу аналіз малюнків, запропонований О.С.Романовою, О.Ф.Потьомкіною, проте визнали можливим внести до нього деякі зміни і уточнення, що диктувалось своєрідністю змісту творчих робіт наших респондентів.

Так, велика кількість малюнків із зображенням земної кулі (57.7.% від загальної кількості подібних малюнків) доповнюється різноманітними знаками, символами, які несуть у собі зміст, що не дозволяє, на наш погляд, співвіднести їх з категорією "Планетарна картина світу".

Крім того, деякі малюнки, пов'язані і з "Планетарною" тематикою, і з пейзажними зарисовками доповнюються написами, які уточнюють і доповнюють їх зміст. Наприклад, один з респондентів над зображенням Землі написав: "Сила, яка управляє всім, що відбувається". Американський психолог, послідовник К.Г.Юнга Грегг Ферс у своїй праці відзначав, що написані на малюнку слова вимагають особливої уваги. Пацієнт, який намалював малюнок, боїться, що не зміг досить добре виразити суть або передати ідею малюнка, тому слова покликані внести ясність і зменшити можливість неправильної інтерпретації малюнка [3, с.97-98]. Дотримуючись рекомендацій цього вченого, ми в аналізі враховували написи на малюнках респондентів і керувалися ними при виборі тематичної групи, до якої відносили ті або інші зображення.

Указані причини і з'явилися підставою для внесення деяких змін до класифікації малюнків за темою "Образ світу", запропоновану О.С. Романовою і О.Ф. Потьомкіною. Кількісний розподіл малюнків за категоріями і виділеними нами підтемами представлений в табл. 1.

Таблиця 1

Типи малюнків за методикою "Образ світу" та їх кількісний розподіл

№ теми	Типи малюнків	% співставлення
1	Планетарна картина світу	9.5
2	Пейзажна картина світу	43
3	Безпосереднє оточення	4.5
4	Метафорична картина світу з них	39.5
4.1	Гуманістична картина світу	36
4.2	Екзистенціальна картина світу	37
4.3	Есхатологічна картина світу	12
4.4	Інші	15
5	Абстрактна картина світу	3.5

Малюнки з планетарною картиною світу становлять, як видно з таблиці, 9,5 % від загальної кількості робіт. Їх зміст збігається з тим, який був описаний О.С. Романовою, О.Ф. Потьомкіною. Відзначимо лише, що серед цих малюнків зустрічаються такі, на яких особливо виділено знаходження України на земному глобусі. Хоча кількість таких зображень нечисленна (два малюнки), але нам представляється знаменним сам факт їх появи: Україна рівна серед рівних.

Як бачимо з даних, наведених у таблиці, найбільша кількість малюнків наших респондентів представлена "Пейзажною" тематикою. Те, що багато хто з наших респондентів у відповідь на пропозицію намалювати картину, образ світу, як вони його уявляють, намалювали різноманітніші пейзажі: сільські, міські, морські - є закономірним. Такий результат був очікуваним, оскільки любов до природи, її поетизація споконвіку властиві світосприйманню українців і є значущою особливістю їхнього духовного життя.

Тема "Безпосереднє оточення" представлена невеликою кількістю малюнків. Підставою для виділення малюнків, які співвідносяться з вказаною темою, служили написи на роботах випробовуваних і бесіди з ними. На таких малюнках найчастіше зображалися будинки з написами: "Моя сім'я" або "Мої рідні та друзі". На окремих роботах намальовані дорослі та діти, що взялися за руки, причому такі малюнки теж супроводжувалися написами, що уточнюють їх зміст - "Моя сім'я". Хоча таких робіт небагато, в них виявляється характерне для нашого народу прагнення до близьких стосунків з невеликими групами людей, перш за все, з рідними.

"Метафорична" картина світу представлена достатньо великою кількістю робіт наших респондентів – 39.5 %. У

даній категорії ми визнали можливим виділити підтеми: "Гуманістична картина світу", "Есхатологічна картина світу", "Екзистенціальна картина світу" та "Інші".

Підґрунтям для найменування перших двох тем, послужила класифікація спрямованості особистостей, що формуються в різних культурах, описана в працях Б.С. Братуся. Розглядаючи проблеми моральності, Б.С. Братусь виділяє в структурі особистості чотири рівні. Перший рівень - *еґоцентричний*. Він визначається переважним прагненням лише до власної зручності, вигоди, престижу. Наступний рівень, за термінологією автора теорії, - *групоцентричний* характеризується тим, що людина, яка досягла цього рівня, ідентифікує себе з будь-якою групою, і ставлення до інших людей залежить від того, чи входять інші до його групи чи ні. Третій рівень визначається як *просоціальний* або *гуманістичний*. Як зазначає Б.С.Братусь, "тільки з цього рівня можна говорити про моральність" [1, с.8], оскільки для людини, яка досягла цього рівня, важливими є не еґоцентричні і не групоцентричні інтереси, а самоцінність кожної людини, рівність усіх щодо прав, свобод і обов'язків. І, нарешті, останній рівень був названий *духовним* або *есхатологічним*. На цьому рівні людина починає дивитися на себе і на довколишніх, як "на істоти особливого роду, пов'язані, подібні, співвіднесені з духовним світом" [1, С. 8-9].

Зміст малюнків наших випробуваних дозволив уважати, що в них виявилися особливості світосприймання наших респондентів, які співвідносяться із гуманістичним та есхатологічним рівнями. До малюнків, позначених нами як *"Гуманістична картина світу"*, ми віднесли, наприклад, такі творчі роботи, в яких зображені люди, що взялися за руки, або людина стоїть на земній кулі, як символ усього людства. Такі зображення несуть, на нашу думку, подвійне навантаження, оскільки, з одного боку, вони можуть розглядатися як один із загальнолюдських архетипів, в якому втілена ідея дружби між усіма народами і ідея миру на Землі, з іншого - в їх змісті простежується думка про належність до людства безлічі унікальних за своєю суттю людей. Підтвердженням останнього припущення можуть служити малюнки, на яких випробовувані в колі великої кількості людей виділяють себе, тим самим підкреслюючи свою належність до співтовариства людей і в той же час свою унікальність.

До цієї групи малюнків можна віднести й ті з них, на яких зображення земної кулі доповнюється зображенням голуба або сім'ї голубів. Зображення голуба є одним із шонайдавніших християнських символів, в якому втілений образ Святого Духа, проте сучасні уявлення пов'язують його з традицією, яка бере початок у творчості П. Пікассо (пригадаймо його знамениту гравюру "Голуб миру"), з боротьбою проти війни. Бесіди з нашими респондентами підтвердили, що вони використовували цей символ саме в такому сенсі. Усі описані малюнки пройняті ідеями єдності людства, прагненням до мирного життя, толерантності, що підтверджується і символікою, яку використовували в них наші респонденти.

Варто зазначити, що толерантне ставлення до навколишніх, прагнення до миру, спокою, усвідомлення цінності життя інших людей, як наголошується багатьма дослідниками, є характерними рисами українців, з чого виходить, що "гуманістична" тематика малюнків наших респондентів відбиває одну з особливостей їхнього світосприймання, що співвідноситься з духовністю. До підгрупи малюнків з *есхатологічною* тематикою ми віднесли роботи, в яких, наприклад, зображалося величезне серце як символ Загальної, Верховної любові, в центрі якого знаходиться Земля. Іншим прикладом може служити малюнок, на якому зображені ангели, що пролітають над людьми, охороняють їхній спокій і те, що приносить їм радість і благополуччя, та інші.

До робіт, що співвідносяться з темою, яку ми умовно назвали *"екзистенціальна картина світу"*, було віднесено ті, в яких наші респонденти зверталися до проблем кінцевості життя, проблем вибору і пошуку сенсу життя, що розглядаються представниками екзистенціальної філософії. Наприклад, один з респондентів намалював у глибині своєї картини темні гори, від яких починається дорога, що веде до сонячної, покритої зеленню рівнини. Під час бесіди він пояснив свій задум так (записано з його слів): "Для того, щоб досягти благополучного життя, потрібно подолати труднощі і перешкоди. Гори - це перешкоди, а сонячна рівнина - благополучне життя". Інший респондент зобразив на малюнку сірі будинки, навколо яких розташував яскраві дерева, квіти. Центральне місце у його картині займає різнокольорове коло, частина якого також забарвлена сірим кольором. Він написав таке пояснення до свого малюнка: "Люди живуть сірим життям і проходять мимо важливого і прекрасного, що їх оточує. Коло - це барабан долі, але люди чомусь вибирають сіре нудне життя". Ще один з випробуваних намалював річку з плотом, що пливе по ній, і супроводжував це зображення написом: "Життя проходить, як пливе пліт за течією річки", а інший змалював акваріум з рибками, які мечуться в нім, ніби підкреслюючи замкнутість і безвихідність життя.

Як бачимо, пояснення респондентами своїх робіт містять в собі деякі екзистенціальні роздуми про сенс життя, про проблему вибору життєвого шляху. Зустрічаються роботи, на яких намальовані періоди життя квітки: бутон, квітка, що розцвіла, і квітка, яка в'яне. У таких малюнках чітко простежується думка про кінцевість життя.

Особливо багато малюнків, на яких показано протистояння добра і зла, світлих і темних сил. Наприклад, зображення знаку "Янь - Інь" на тлі природи і з написом: "Добро і зло". Або малюнок з подвійним зображенням обличчя: одна сторона цього обличчя посміхається, а інша плаче.

Є важкі для опису малюнки, на яких світ представлений у вигляді складно організованого хаосу.

Серед робіт, що співвідносяться з метафоричною тематикою, були й такі, які не можна було об'єднати ні з якою підтемою, тому ми виділили підтему "Інші". Так, до цієї підгрупи малюнків з "метафоричною" тематикою ми віднесли роботи, зміст яких має політичний характер. Наприклад, один з випробуваних намалював море, по якому плывуть три кораблі. Належність цих кораблів визначається зображенням прапорів і написами - Америка, Україна, Росія, причому, за задумом автора, важливим є порядок їх розташування: корабель-символ України знаходиться між кораблями-символами Америки і Росії. Центальною точкою цього малюнка є напис, зроблений на кораблі, що йде під прапором України: "Незалежність".

До цієї підгрупи ми віднесли й малюнки з екологічною тематикою. Прикладом може служити малюнок, автор якого поділив папірець на дві частини: на одній з них змальований сонячний пейзаж, а на іншій чорною фарбою - димні заводи, недопалки цигарок і шприци з наркотиками.

Нарешті, малюнки з абстрактною тематикою склали 3.5 % від загальної кількості робіт. Їх зміст збігається з тим, що був описаний О.С.Романовою, О.Ф.Потьомкіною.

Слід відмітити, що аналізуючи малюнки випробуваних, ми звернули увагу на той факт, що на деяких із них незалежно від змісту малюнка сонце зображене у вигляді людського обличчя, тобто відбувається одушевлення даного образу. Крім того, на окремих малюнках зустрічається зображення веселки, яке не пов'язане із загальним змістом зображення, наприклад, нічний пейзаж, місяць, а поряд з ним – веселка. Зустрічаються малюнки, на яких намальовано тільки всміхнене сонце або тільки веселка. Ми намагалися в бесідах з випробуваними з'ясувати, чому виникли такі образи, але наші респонденти не змогли достатньо зрозуміло пояснити причини їх виникнення. Такі зображення продукувало 21.5 відсотків наших респондентів.

В українській міфології сонце є втіленням символу Всевидючого Божества, Вищої космічної сили, центром буття, Матері Всесвіту, слави, величі. У народних казках, піснях його називають красним, святим, світлим і звертаються до нього за допомогою і підтримкою, як до живої істоти. Прикладом може бути "Плач Ярославни" в одному з найдавніших творів слов'янської культури "Слові о полку Ігоровім".

Не менш важливим для українського світосприймання є і зображення веселки. Веселка, згідно зі стародавніми віруваннями, - це дорога, якою з небес сходили ангели, щоб набрати воду з річок. Потім ця вода проливається на землю цілющим дощем. Кожну краплю дощу стародавні українці порівнювали з душами окремих людей, а промені світла, що проникали крізь них, - із родовідними гілками, душами предків [3].

Появу в малюнках наших респондентів символів сонця і веселки можна вважати проявом закріплених на рівні несвідомого архаїчних знань про міфологічне походження цих символів, а самі символи "сонця" і "веселки" можна розглядати як архетипи, в яких закріпилося світосприймання, зумовлене особливостями слов'янської, зокрема, української культури.

Таким чином, дослідження на основі графічної методики "Образ світу" показало, що проєктивні методики, зокрема, малюнка методика "Образ світу", можуть служити інструментом дослідження деяких глибинних, неусвідомлюваних структур образу світу.

Найбільш значущими для світосприймання українців є тематика малюнків, яка співвідноситься з особливостями їх духовності: "Пейзажна" і "Метафорична". Перша з них представлена 39 % малюнків, друга – 38,5 % від загальної кількості малюнків. У групі малюнків, що входять у "Метафоричну" тематику, були виділені зумовлені унікальністю української культури теми: "Гуманістична картина світу" (представлена 36% малюнків із кількості, що входить в "Метафоричну" тематику), "Екзистенціальна картина світу" (37%) і "Есхатологічна картина світу" (12%).

Крім того, у малюнках наших респондентів виявилися закріплені на рівні несвідомого символи "сонця" і "веселки" (продукувалися в 21.5 % малюнків від їх загальної кількості), які можна розглядати як архетипи, в яких втілюється міфологічне світосприймання, зумовлене особливостями слов'янської, зокрема, української культури.

Подальші дослідження з використанням інших методик можуть виявити інші грані глибинних ядерних структур образу світу, зумовлені своєрідністю української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Братусь Б.С.* К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 6-13.
2. *Бурлачук Л.Ф.* Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, СМ. Морозов. – СПб.: Питер, 2002. – 528 с. – (Серия "Мастера психологи").
3. *Войтович В.* Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
4. *Грегг М. Ферс.* Тайный мир рисунка / Грегг М. Ферс; [пер. с англ. С. В. Шувлова]. – СПб.: Европейский Дом, 2000. – 176 с.
5. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения: [в 2-х т.] / А.Н. Леонтьев. – Т. II. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с.
6. *Романова Е.С., Потемкина О.Ф.* Графические методы в психологической диагностике / Е.С. Романова, О.Ф. Потемкина. – М.: Дидакт, 1992. – 256 с.
7. *Юнг К.Г.* Тэвистокские лекции / Исследование процесса индивидуации / [Пер. с англ. В.И. Менжулин (Тэвистокские лекции), В.Ю. Кушаков (Исследование процесса индивидуации)]. – М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер", 1988. – 295 с.

Подано до редакції 28.09.2011